

**ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ
СОҒЛИҚНИ САҚЛАШ ВАЗИРЛИГИ
ТИББИЙ ТАЪЛИМНИ РИВОЖЛАНТИРИШ МАРКАЗИ
ТОШКЕНТ ТИББИЁТ АКАДЕМИЯСИ**

**“ФУҚАРОЛИК ЖАМИЯТИ: ҒОЯ ВА
НАЗАРИЯЛАР”**

ЎҚУВ-УСЛУБИЙ ҚўЛЛАНМА

Тошкент 2018

ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ СОҒЛИҚНИ САҚЛАШ

ВАЗИРЛИГИ

ТИББИЙ ТАЪЛИМНИ РИВОЖЛАНТИРИШ МАРКАЗИ

ТОШКЕНТ ТИББИЁТ АКАДЕМИЯСИ

Фуқаролик жамияти: ғоя ва назариялар

Тиббиёт олий таълим муассасалари I босқич талабалари учун

ЎҚУВ-УСЛУБИЙ ҚўЛЛАНМА

ТОШКЕНТ- 2018

ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ СОҒЛИҚНИ САҚЛАШ
ВАЗИРЛИГИ

ТИББИЙ ТАЪЛИМНИ РИВОЖЛАНТИРИШ МАРКАЗИ
ТОШКЕНТ ТИББИЁТ АКАДЕМИЯСИ

"ТАСДИҚЛАЙМАН"
ЎзРССВ Фан ва ўқув марказлари
бош бошқармаси бошқаруви
У.С.Исмаилов
2018 йил "17" май
№ 5 баённома

"КЕЛИШИЛГАН"
ЎзРССВ Тиббий таълимни
ривожлантириш маркази директори
М.Х.Алимова
2018 йил "17" май
№ 5 баённома

"Фуқаролик жамияти: ғоя ва назариялар"

Тиббиёт олий таълим муассасалари 1 босқич талабалари учун

ЎҚУВ-УСЛУБИЙ ҚўЛЛАНМА

Тошкент 2018

Тузувчи:

Ш. А. Искаковлов - Тошкент тиббиёт академияси "Ижтимоий
фанлар" кафедраси катта ўқитувчиси

Тажрибчилар:

Д. Т. Норқулов - Тошкент тиббиёт академияси Ижтимоий
фанлар кафедраси муdiri ф.ф.д. доц

А. А. Аширов - УЗР ФА Тарих институти "Этиология ва
антропология бўлими бошчилиги ф.д.
проф

Ўқув-услубий қўлланма Тошкент тиббиёт академияси Илмий Услубий
Кенгашида ўриб чиқилган

_____ 2018 йил _____ - сов мажлиси баённомаси

Ўқув-услубий қўлланма Тошкент тиббиёт академияси Илмий Кенгаши
томонидан тасдиқланган.

_____ 2018 йил _____ сов мажлиси баённомаси

ОТМ кенгаш котиби т.ф.д. ш.ф.н. _____ Исмаилова Г.А.

МАНВЗУ: ФУҚАРОЛИК ЖАМИЯТИ: ҒОЯ ВА НАЗАРИЯЛАР

Режа:

1. Фуқаролик жамияти ҳақида ғоялар эволюцияси

2. Янги даврда фуқаролик жамияти назарияси ривожланишининг ўзига хос хусусиятлари

3. Фуқаролик жамияти ҳақидаги замонавий концепциялар

Таянч сўзлар: ғоя, назария, концепция, фуқаролик жамияти, демократик давлат, адолатли жамият, фуқаролик жамиятининг антик, диний ва мумтоз парадигмалари.

1. Фуқаролик жамияти ҳақидаги ғоялар эволюцияси.

Инсоният тараққиётининг барча даврларида фуқаролик жамиятини куриш энг эзгу ғоя сифатида амал қилган. Унга эришиш учун турли даражадаги назарий қарашлар илгари сурилган. Бир гуруҳ олимлар фуқаролик жамиятини куриш ғояси Ғарб тамаддуни маҳсули сифатида амалиётга тадбиқ этилмоқда деб ҳисобламоқдалар, аслида Шарқ мамлакатлари мутафаккирлари ижодида бу масалага оқилона ёндашув уч минг йил илгари шаклланган. Ижтимоий тараққиётининг маълум даврларида шарқ мамлакатлари етакчилик мавқеини эгаллаган. Ҳар қандай фан, ўз моҳиятига кўра умумбашарийдир. Дунё халқлари қатта-кичиклигидан қатъий назар унинг ривожига ҳиссаларини қўшган. Шу нуқтаи назардан фуқаролик жамиятини шакллантириш ва ривожлантириш тўғрисидаги ғоялар, билимларни бир ёклама бўрттириш ёки камситиш нотўғри ёндошувдир.

Фуқаролик жамияти ва унинг тушунчалари Марказий Осиё ижтимоий-сиёсий ва маънавий ҳаётининг ёрқин намунаси—Авесто муқаддас китобида келтирилган. 2001 йилда миллат маънавий маданиятининг энг қадимги манбаси—Авестонинг 2700 йиллигига бағишланган тантанали маросимда Ўзбекистон Республикасининг Биринчи Президенти И.А. Каримов: — ... бу ноёб асар бебаҳо тарихий ҳужжат бўлиб, у биз яшаган бу қадим юртда, бу

заминда ўзининг маданияти ва бой маънавиятига эга бўлган буюк давлат бўлганлигидан, аждодларимизга, асрлар давомида битмас туганмас қуч ва қудрат ва таянч сифатида хизмат қилганлигидан далолат беради деб алоҳида эътироф этган. Дарҳақиқат, –Авестонинг бош ғояси –эзгу фикр, эзгу мақсад, эзгу амал ҳар қандай жамият ва инсонлараро муносабатларнинг маънавий асоси эканлигидан далолатдир.

Авестонинг –Яштлар, –Виспират, –Видидод қисмларида оила ва жамоада берилган сўздан ёки қасамдан воз кечиш, одамлар ўртасида тузилган аҳдногани бузиш катта гуноҳ эканлиги ўз ифодасини топган. Хусусан, –О Спитама, шартномани бузувчи киши бугун мамлакатни бузади, шу билан бирга Артага тегишли барча мулку молларга путур етказади. –О Спитама, аҳдингни бузма, ғоялари давлатлар сиёсий тизимининг ҳуқуқий асоси, адолат манбаи бўлиб, улар Рим ҳуқуқидан ҳам қадимийроқдир.

Авестодаги фуқаролик жамиятини қуришнинг бирламчи омили эркак ва аёлнинг тенг ҳуқуқлиги, оиланинг барқарорлигини таъминлаш ғояси бугунги кунда ҳам муҳим аҳамиятга бўлиб, бугун Ўзбекистон Республикаси Конституцияси ва бошқа меъёрий ҳужжатларда аёлларнинг тенг имконияти ва кенг ҳуқуқлари таъминланган. XXI асрда баъзи мамлакатларда аёлларнинг сайлаш ва сайланиш ҳуқуқи умуман инкор қилинаётган бир даврда, Ўзбекистон Олий мажлис қонунчилик палатасига аёлларнинг сайланиши учун 30% квотанинг ажратилиши, 1995 йилда –Оила кодексининг қабул қилиниши, бир томондан юртимизда аёлларга муносабат ва оилавий кадрятлар қадимий илдишларга эгаллигини ифодаласа, иккинчи томондан фуқаролик жамиятини қуриш йўлидаги оқилона сиёсатнинг ёрқин ифодасидир.

Фуқаролик жамиятини қуриш ғояси Марказий Осиё мутафаккирлари ижодида ўрганилганлиги Ўзбекистоннинг Биринчи Президенти И.А.Каримов 2014 йилда Самарқандда ўтказилган –Ўрта аср Шарқ мутафаккирларининг илмий мероси замонавий цивилизацияда ўрни ва аҳамияти мавзусидаги халқаро конференцияда сўзлаган нутқида – Олим ва тадқиқотчилар фикрича,

Шарқ хусусан Марказий Осиё, IX-XII ва XIV-XV асрларда бўлган илмий ҳамжамият томонидан Буюк Шарқ уйғониши дея ном олган йирик илмий маданий уйғониш учун асос сифатида хизмат қилди, деб алоҳида таъкидлаган. Дарҳақиқат, Марказий Осиё уйғониш даври IX-XV асрларда давлатни бошқариш ва адолатли жамият қуриш, давлат раҳбари ва хизматчиларининг фаолият даражалари таснифлари, ижтимоий масъулияти мезонларининг назарий жиҳатлари ҳақидаги ғоялар Абу Наср Форобий, Ибн Сино, Беруний, Юсуф Хос Ҳожиб, Низомулмулк, Амир Темур, Алишер Навоий ва бошқалар ижодида кенг таҳлил қилинган.

Хусусан, Абу Наср ал-Фаробий (870–950) нинг –Фозил одамлар шаҳри, – Давлат арбобининг афоризмлари|| асарларида шарқона сиёсий-ҳуқуқий ва ижтимоий фикр тарихида ижтимоий тизим, сиёсат, давлат ва ҳукумат ҳақидаги қарашлар назарий асосланган. Абу Наср Фаробий фикрича адолатли жамият қуриш учун уни мудофаа қилиш ва оқилона бошқариш усулини билиш, одамларга ёвузликдан сақланиш эзгуликка интилиш йўллари кўрсатиш лозим. У давлат раҳбарининг бошқарув маҳорати умумий бахтга эришиш йўлидир деб ҳисоблайди. Адолатли давлатни маърифатли ҳукмдор бошқаради, у маънавият, адолат етакчиси бўлиши, ўз фазилатлари билан қатъий талабларга жавоб бериши лозим. Бу борада Абу Носир Форобий –Уларнинг ўзларидан сайланган раҳбар ёки бошлиқлар ҳокими мутлоқ бўлмайди. Улар одамлар ичидан кўтарилган, синалган энг олийжаноб, раҳбарликка лойиқ кишилар бўладилар. Шунинг учун бундай раҳбарлар ўз сайловчиларини тўла озодликка чиқарадилар, уларни ташқи душмандан муҳофаза қиладилар, деб давлат бошқарувида демократик тамойилларни таъминлаш билан боғлиқ ахлоқий ва маданий қадриятларни тизимлаштиради

Абу Райҳон Беруний –Қадимги халқлардан қолган ёдгорликлар, Ҳиндистон асарларида адолатли жамият ва унинг амал қилиши асосларини шакллантириш ҳақидаги ғояларни илгари сурган. Унинг фикрича, жамиятнинг пайдо бўлишига одамларнинг ўзаро ҳамкорлиги, бирга яшашга

эхтиёжи ва интилишлари сабаб бўлади. Адолатли жамиятни куриш ахлокий кадриятларга таяниши ва ривожлантирилиши лозим. Давлат раҳбарининг асосий вазифаси аҳолининг турли қатламлари, кучлилар ва кучсизлар ўртасидаги сиёсий ва ҳуқуқий адолат мезонларини ўрнатишдадир. Бунгаунинг фикрича идеал ижтимоий тузилмани куриш орқали эришилади.

Абу Али ибн Сино (980–1037) фикрича ижтимоий муносабатлар одамлар ўртасидаги тафовут ва тенгликсизлик натижасидир. Хусусан, Ибн Сино–иқтисодий ва ижтимоий ҳамда шахсий хусусиятларга кўра тенгликсизлик – инсон ижтимоий фаоллиги сабаби ҳисобланади деб таъкидлайди. Идеал давлат куриш эса жамият аҳолисининг маънавий-ахлокий раўнақи билан боғлиқ. Унинг фикрича, маънавий ахлокий кадриятларнинг юксак кадрланиши нафақат ҳар томонлама фаровонликни, балки жамиятда адолат ва барқарорликни ҳам таъминлайди.

Бу даврда Шарқда ижтимоий адолат, маърифат ва тенглик нафақат назарий меъёр, балки амалий ҳаёт меъёри, ижтимоий-сиёсий муаммолар ечимини топиш ва жамоа бўлиб яшашнинг асоси сифатида тушунилган, фуқаролик жамиятини шакллантиришнинг маърифат йўли танланган бўлса, Европа ижтимоий-сиёсий тафаккурида эса насронийларнинг диний догматикаси ҳукмронлик қилиб, диний ва дунёвий манфаатлар ўртасида кураш ривож олган.

Юсуф Хос Ҳожиб ўзининг «Кутадғу билиг» дostonида давлатни бошқариш амаллари, қондалари ва сиёсий-ахлокий муносабатларни жамиятда қарор топтиришга эътибор қаратган¹. У давлат бошқаруви ва хизматини ташкил этиш турларини ҳамда шу даражаларга мувофиқ сифатларини таснифлайди. Жумладан, «Шоҳликка даъвогарлар онадан ажиб бир истеъдод билан туғилдилар ва улар дарҳол яхши-ёмонни ажратиш фитратига эга бўладилар. Бундайларга Худо идрок, фаросат ва юмшоқ бир кўнгили ато этади, қолаверса яхши иш юритиш ўқуви билан ҳам сийлайди» деб таъкидлаган.

¹ Юсуф Хос Ҳожиб Кутадғу билиг.-Т.: Фан, 1971, 329-б.

Адолатли давлат бошқаруви, унинг мукамал назарий асосларини яратиш борасида улкан илмий мерос қолдирган ўрта асрлар мутафаккири, давлат арбоби **Низомулмулкнинг–Сийёсатнома** асари муҳим манба ҳисобланади. У амалдорларни ахлоқий фазилатларига қараб танлаш, адолат ва инсофни оёқ ости қиладиган кишиларни давлат ишларига аралаштирмасликни, давлатни бошқаришда кенгаш билан олиб бориш, фаолиятларни мунтазам назоратқилиш, итоат, ижро ва сифатлари тўғрисидаги қарашлари билан аҳамиятлидир². Айниқса, Низомулмулкнинг «Кўпчилик бўлиб қабул қилинган тадбир энг савобли бўлади ва шундай йўл тутиш керак» деган фикрлари аجدодларимизнинг давлат қурилишининг адолатли тартибларига катта эътибор берганлигидан далолатдир.

Ижтимоий-сиёсий тараққиётнинг маънавий асосларини ўрганишда ўрта Осиёда вужудга келган тасаввуфчилик оқимининг аҳамияти ҳам алоҳида муҳим ўрин тутди. Тасаввуф гарчи ислом бағрида ниш уриб, Қуръон ва ҳадислар ҳикматидан озиқланган, кўп ҳолларда шарият аҳқомига суянган бўлсада, лекин у расмий диний ақидапарастлик ва мутаассибликка ҳамда ҳоким табақаларнинг айшу-ишратларга ғарб турмуш тарзи, талончилик ва манфаатпарастликка зид ўларок, меҳнаткаш халқ норозилигини ифодалаб келди. Тасаввуф таълимоти асосида адолат, ҳақиқат, тўғрилиқ, меҳр-шафқат, инсоф, иймон, эътиқод, илм, меҳнатсеварлик, ватанпарварлик каби умуминсоний ғояларни тарғибот қилувчи футувватта асосланган бир қанча диний, сиёсий оқимлар пайдо бўлади. Улар жамиятнинг ахлоқсиз унсурларига ғоявий куч сифатида қарши қўйилади.

Ижтимоий-сиёсий тафаккур ривожига ва ҳуқуқий давлат ва фуқаролик жамиятининг асосий шартлари – қонун устуворлиги тамойилини амалиётда қўллаш тажрибасини Шарқнинг буюк давлат арбоби ва саркардаси Амир Темур (1336–1405) бой ижтимоий-сиёсий ва маънавий мероси асосида кўриш мумкин. Унинг тузукларида давлат тизими, уни идора қилиш услублари ва воситалари, ундаги турли лавозим-вазифалар даражаси, табақаларнинг

² Низомулмулк. Сийёсатнома. Т.: Адолат, 1997. 98-бет.

тоифаланиши, ҳарбий қўшинларнинг ташкил этилиши, жанг олиб бориш маҳоратлари, давлат хизматчилари рағбатини ташкил этиш омиллари, адолатли солиқ турларининг жорий этилиши, мамлакатни ободонлаштириш тадбирлари миллий давлатчиликнинг юксак маданий ва ҳуқуқий даражада шакллантиришга эришганлигидан далолат беради. Ҳар мамлакатнинг яхши кишиларига мен ҳам яхшилик килдим, нафси ёмонлар, бузуклар ва ахлоқсиз одамларни мамлакатимдан қувиб чиқардим. Пасткаш ва разил одамларга ўзларига лойиқ ишлар топширдим ҳамда ҳадларидан ошишларига йўл қўймадим. Улуғларини ва шараф-эътиборли кишиларни хурматлаб, мартабаларини оширдим. Ҳар мамлакатда адолат эшигини очдим, зулму ситам йўлини тўсдим³».

Маълумки, фуқаролик жамиятини – ҳаётийлигини ва самарадорлигини таъминловчи – ҳуқуқий давлат доирасидан ташқарида тасаввур қилиб бўлмайди. Шу маънода, Соҳибқирон Амир Темурнинг қуйидаги сўзлари ҳозирги замон билан ҳамнафас жаранглайди: – Тажриба, - деб ёзади у, менга шунини кўрсатдики, дин ва қонунга таянмаган ҳуқуқат, ўзининг буюқ қудратини узоқ вақт сақлаб тура олмайди. Уни ҳар қандай ёвуз киши кириши мумкин бўлган на томи, на эшиги, на панжаралари бор уйга ўхшатиш мумкин. Шунинг учун мен ўз салтанатимни ислом арконлари ва бошқарувда ўзим қатъий амал қилувчи қонунлар асосида қурдим.

Шу нуқтаи назардан, мувафакятли бошқарув қонуниятига кўра, Амир Темур раҳбарнинг адолатга таянишини лозим топган. Унинг фикрига кўра: – Раҳбар учун барча ишларда адолатга амал қилиши керак: у сотилмайдиган ва фазилат эгаси бўлган одамни вазирликка тайинлаши лозим, чунки адолатли вазир ўзи маҳдуд-раҳбар адаолатсизликларни тўғирлаши мумкин, аммо вазирнинг ўзи шундай бўлса, ҳалокат яқиндир. Соҳибқирон фикрича, давлат бошқарувида яна бир муҳим қонуният – қонун устуворлиги. –Қатъий тартиб ва қонунларга амал қилишим бахт-саодатим калити бўлди. Бош қонунлар сифатида диний аҳкомларни ва улар асосида ёзилган фикрларни билган.

³ Амир Темур тузуклари. -Т. Ғофур Ғулом нашриёти, 1996, 24-бет.

Бунинг барчаси буюк Темур адаолатли ва фозил бошқарувга алоҳида эътибор қаратганлигини кўрсатиб турибди.

Комил инсонлар жамияти ҳақидаги ғоялар Алишер Навоий (1441–1501) сиёсий ва адабий фаолияти асоси бўлиб хизмат қилди. А.Навоий идеал ижтимоий-иқтисодий тузум ҳақидаги қарашларини ўзининг – Сади Искандарий, – Махбуб ул қулуб, – Пайғамбарлар ва донолар тарихи ва б. асарларида ёритган. Ижтимоий-иқтисодий тузум муаммоларини фақат адолатли ҳукмдор бошқараётган ва қонун устувор бўлган мамлакатда амалга ошиши мумкин. Шундай қилиб, А.Навоий учун адолат ва қонун ижтимоий тараққиётнинг асоси ҳисобланади. Унинг концепциясида ҳукмдор шахси алоҳида аҳамият касб этади. Фазилатли ва идеал шахс ҳақида мулоҳаза юритар экан Навоий ўзига хос инсонпарвар назарияни яратади. Ўз назариясида мутафаккир, бир томондан ҳукмдор ва боғбонни, бошқа томондан давлат ва боғни солиштиради. Унга кўра, агар боғбон ақли ва меҳнатсевар бўлса, унинг боғи гуллаб-яшнайдди. Худди шундай агар мамлакатнинг ақли, доно, адолатли, халқи учун қайғурадиган ва уни севадиган ҳукмдори бўлса, у ривожланиб фаровонлашади.

У назариётчи ва амалиётчи сифатда давлат сиёсатининг адолатли асослари ва унинг маънавий мезонларини ривожлантиришга катта ҳисса қўшади. Айниқса, адолатсизлик ва зулм давлатни таназзулга, жамиятни жаҳолатга олиб келиши тўғрисидаги қарашлари ўз ифодасини топади: «...давлат иши билан машғул бўлган амалдорлик чоғларимда кўнгил мулкени турли одамларнинг ҳужуми булғалади. Гоҳ амирлик ўрнида ўтирдим ва ҳукумат маҳкамасида халқнинг арз-додини сўрдим ва гоҳ подшоҳ ёнида вазирлик қилдим ва менга умидвор назар билан қараб турган элга мурувват кўрсатдим»⁴ дейди. Адолатли жамият шаклланишининг асосий омили сифатида Навоий инсоний фазилатлар: адолатлилик, раҳмдиллик, меҳнатсеварлик, ростгўйлик, ватанпарварлик, виждонлилик, инсонпарварлик ва жасоратни келтириб ўтади.

⁴ А. Навоий. Махбуб ул-Кулуб.–Т.: Ғофур Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёт т.и. 1983, Б-12.

Антик ва ўрта аср Шарқ алломаларининг фуқаролик жамиятиги оид концептуал мероси ва назарий ишланмалари амалиётдаги – давлат ва жамиятда ҳукмрон меъёрларга тўлиқ мос келмасда, бироқ улар фуқаролик жамияти тамойилларининг объективлашуви ва унинг инсоният социумининг тарихий тараққиётининг таркибий қисми сифатида тушунилиши учун мустаҳкам асос яратдилар.

2. Янги даврда фуқаролик жамияти назарияси ривожланишининг ўзига хос хусусиятлари.

Фуқаролик жамияти концепциясининг Европача аънанаси антик илдишларга эга. Мазкур аънананинг мазмун-моҳияти нафақат сиёсий, балки шахсни ижтимоий-ахлоқий нуктаи назардан баҳолаш билан боғлиқ эди. Бунга Афлотун, Арасту, Цицерон каби мутафаккирларнинг қарашларини мисол келтириш мумкин.

Фуқаролик жамиятининг антик концептуал таълимотда жамият ва давлат феноменларининг узвийлиги қадимги юнон дунёқарашининг муҳим хусусиятларидан бири ҳисобланади. Хусусан, Афлотуннинг (мил. ав. 427–347 й.) – Давлат диалогда фуқароларнинг шахсий ва ижтимоий ҳаётини ажратишгина эмас, ижтимоий соҳани ҳозиргидек замонавий талқинда, сиёсий фаоллик сифатида тушунилган. Бунда жамият ҳаётининг сиёсий жиҳатлари, фуқаролик жамияти тизимининг умумий тавсифи сифатида намоён бўлади.

Фуқаролик жамияти ғоясининг кейинги ривожи Афлотуннинг шогирди Арасту (мил. ав. 384–322 й.) ижоди билан боғлиқ. Устози каби Арасту ҳам энг мукамал жамият ғоясини ишлаб чиқишга диққат эътиборини қаратади, бироқ фуқаролик жамияти ғоялари таркибида бу масала ўзгача назарий жиҳатларни ташкил қилади. Уни кўпроқ ижтимоий трансформация эмас, балки давлат тузилмасидаги ўзгаришлар кизиктиради. Бундан ташқари Арасту ўзининг назарий ишланмаларида давлат ҳақидаги мавҳум ғояга

таянишни эмас, жумладан Афлогунга хос бўлган, балки воқеъликда мавжуд бўлган бошқарув шакллари солиштириш, қиссий таҳлил қилишга таянади, бу жиҳат эса унинг давлат ва жамият борасидаги позициясини конкретроқ бўлишини таъминлайди.

Платондан фарқи ўлароқ, Аристотель хусусий мулкни эътироф этади. Чунки у инсон табиатига хос бўлиб, одамлар ўртасидаги ўзаро муносабатларнинг ўзагини ташкил этади. Аристотель мулк ҳуқуқининг фуқаролар фаровонлиги, давлат ва унинг бошқарув шакли хавфсизлиги, қонунчилик органи ишида фуқароларнинг иштироки механизми, лавозимларни эгаллаш ва вазифаларни бажариш, суд органлари ишидаги родини атрофлича ўрганган. Ҳуқуқни Аристотель адолат мезони деб ҳисоблаган ва унга ижтимоий муносабатларни тартибга солувчи ва айти вақтда уларни муҳофаза қилувчи институт сифатида ёндашган. Аристотель фикрига кўра, сиёсий бошқарув – бу одамларнинг эмас, балки қонун бошқарувидир: ҳатто энг яхши ҳукмдорлар ҳам туйғулар ва ҳиссиётга берилувчан бўлади, қонун эса «оқилона тафаккур» дир.

Қадимги рим мутафаккири Марк Тулий Цицерон (мил. ав. 106-43 йиллар) ҳам жамият ва давлат (республика)ни тенглаштиради. Давлатни у умумий манфаатлар билан ўзаро боғланган одамлар мажмуи сифатида тасаввур қилади, давлат халқнинг умумий мулки ҳисобланади ва одамлар биргаликда яшашга табиий эҳтиёж сезади. Унинг фикрича, давлатнинг вазифаси мулкни муҳофаза қилишдан иборат. Давлат айти шу мақсадда ташкил этилади. Цицерон фикрига кўра, уч бошқарув шакли (монархия, аристократия ва демократия) унсурларини ўзида мужассамлаштирган аралаш давлат энг идеал давлатдир. Фақат шундай давлатда ҳар бир жамият аъзосининг манфаатларини қондириш ва у давлатни бошқаришда иштирок этиши таъминланади. «Давлатнинг мустаҳкамлиги ва фуқароларнинг ҳуқуқий тенглиги» бундай давлат тузумининг муҳим фазилати деб ҳисоблайди. Цицероннинг «Давлат ҳақида» ва «Қонунлар ҳақида» асарлари давлат ва ҳуқуқ муаммоларига бағишланган. Давлат Цицерон талқинида

қадимги юнон мутафаккирларининг концепцияларидаги каби давлатнинг барча эркин аъзолари умумманфаат ифодаси сифатидагина эмас, балки бу аъзоларнинг ўзаро келишилган ҳуқуқий муносабатлари мажмуи, муайян ҳуқуқий тузилма, «умумий ҳуқуқий тартибот» сифатида ҳам намоён бўлади.

Цицерон давлат тушунчасига биринчилардан бўлиб ҳуқуқий тус беради, бу таълимот кейинчалик жуда кўп мутафаккирлар, шу жумладан «ҳуқуқий давлат» ғоясининг ҳозирги тарафдорлари томонидан ҳам эътироф этилади.

Цицерон концепциясига кўра, – фуқаролик жамияти ғояси антик давр учун классик аҳамиятга эга бўлади, бу ўз навбатида янги даврда шаклланган назарий қарашларга асос бўлади. Кўпгина экспертлар фикрича, айнан Цицероннинг ижтимоий-сиёсий таълимотида – фуқаролик жамияти ўзининг тушунчавий асосларига эга бўлади.

Фуқаролик жамиятининг тарихий кўринишлари ифодаси Европа-Ўрта ер денгизи анъанаси асосида фуқаролик жамиятининг дастлабки кўринишлари–Уйғониш давридаги италийан шаҳар-давлатларига бориб тақалади. Бунда фуқаролик жамияти шаҳар бошқаруви тизимига асосланган, муайян шаҳар доирасидаги, ижтимоий муносабатлар тизими сифатида характерланади.

Олимлар фуқаролик жамиятининг яна бир тарихий илдизини, олмон маданий доираси таъсиридаги континентал-европа анъанаси билан боғлашади. Эркин фуқаронинг пайдо бўлишига, биринчилардан бўлиб бирлашган ҳунармандлар ва савдогарлар гильдияси, феодаллардан ҳимояловчи ва шаҳарлар бошқарувида таъсир қилган биринчи ассоциация сабаб бўлган деб ҳисобланади.

Учинчи тарихий илдиз фуқаролик жамияти замонавий тушунчаси шаклланишида либерал англо-америка анъанаси муҳим аҳамият касб этган. Тадқиқотчилар бу борада турлича фикр билдиради. Масалан, фуқаролик жамияти табиий ҳуқуқ ва эркинлик асосида мулкка эгалик қилиши ҳақидаги ғояни Жон Локк, модернизация ва ўз-ўзини бошқаришни фуқаролик

жамиятининг муҳим компонентлари сифатида Адам Смит, минимал давлат концепцияси, фуқаролик жамияти ва зарурий ёвузлик сифатидаги давлатнинг ўта чегараланган роли ҳақидаги ғояни Томас Пейн, америкача демократия таҳлили ҳоясини Алексис де Токвил, давлат ва фуқаролик жамияти ўртасидаги муносабатларни белгилаб берган ва фуқаролик жамияти мустақил бўлиши кераклигини таъкидлаган Жон Стюарт Милл каби олимларни кўрсатиш мумкин.

Фуқаролик жамияти ҳақида турлича тарихий ва методологик ёндашувлар ва интерпретацияларни инкор этмаган ҳолда, янги даврда фуқаролик жамияти концептуаллашуви жараёнида муҳим роль ўйнаган Уйғониш даври олимлардан бири Николо Макиавелли (1469–1527) бўлиб, у прагматик, тажрибавий ижтимоий фанга асос солди. Фуқаролик жамияти Макиавелли учун синфий, партиявий қарама-қарши қизиқишлар мажмуидир. Унга кўра фуқаролик жамияти халқдан ахлоқий асосни – эзгулик ва фазилатни, ижтимоий қизиқишлар ва республика тузилмаси қизиқишлари олдида бурчни ҳис қилиш ва жасоратни талаб қилади. Бошқача қилиб айтганда, у эркин индивидлар учун муносиб бирлашма бўлади. Давлатни ҳимоя қилиш учун ҳукмдор қўлидаги барча воситаларни ишга солиши керак бўлади, ёлгон, шафқатсизлик ҳатто уруш ҳам бундан мустасно эмас. Давлат қизиқишлари унда бирламчи аҳамият касб этган. Макиавелли давлатнинг мутлақо мустақиллигини талаб қилган, черковдан ҳам, яъни давлат ва умуман сиёсат соҳасининг секуляризацияси тарафдори бўлган. У давлат бошқарувининг ўзига хос сиёсий маҳорат мактабини яратди, унда ҳеч қандай ахлоқий нормалар билан ҳисоблашмай, – мақсад ҳар қандай воситани оқлайди деган тамойилни ишлаб чиққан.

Шунга қарамай, айнан шундай масалани кўндаланг қўйиш ғояси ортидан янги даврда бир қатор файласуфлар фуқаролик жамияти концепциясини янада бойитди. Хусусан, – Сўз эркинлиги ҳақида Джон Мильтон, – Левиафан Томас Гоббс, – Давлат бошқаруви ҳақида икки трактат Жон Локк, – Қонунлар руҳи ҳақида Монтескье, – Ижтимоий келишув ҳақида

Жан Жак Руссо, – Илоҳий-сиёсий трактат Бенедикт Спиноза, – Фуқаролик жамияти тарихи ҳақида хатлар Анри Фергюсон кабилардир. Мазкур ишларда у ёки бу даражада инсон ҳаётининг ўзига хос шакли сифатидаги фуқаролик жамияти муаммолари ёритибгина қолмай шахс ва давлатга фуқаролик жамиятининг асосий субъекти бўлган фуқаронинг бутун потенциалини юзага чиқариш учун зарур бўлган принципиал янги сифатлари ишлаб чиқилган.

Томас Гоббс антик давр мутафаккирларига (Платон, Аристотелга) эргашиб, жамият ва давлат тушунчаларини тенглаштиради. У давлат, фуқаролик жамияти ва фуқаровий шахс тушунчалари ўртасига тенглик белгисини қўяди. Бироқ, айти вақтда, у агар давлат фуқаро бўлса, бу ҳар қандай фуқаро давлат ҳисобланишини англамаслигини қайд этади. Муайян ҳўжалик, савдо ва тижорат ишларини олиб бориш учун аъзолари ўзини ҳамжамият (давлат) хоҳиш-иродасига тўла бўйсундирмаган бирлашмалар, компаниялар, яъни «фуқаровий шахслар» ташкил этилиши мумкин. Айти вақтда бундай фуқаровий шахслар (ширкатлар) охиригача бўйсунган бўлади. Мазкур мантиқни «фуқаролик жамияти» тушунчасига нисбатан ҳам татбиқ этиш мумкин.

Инглиз маърифатчи файласуфи ва сиёсий мутафаккири Жон Локк (1632-1704) ҳақли равишда ҳуқуқий давлатнинг атоқли мафкурачиларидан бири ҳисобланади. У ўз ғояларини «Давлатни бошқариш ҳақида икки рисола» асарида баён этган. Унинг таълимотида одамларнинг табиий ҳолати, фуқаролик жамиятининг шаклланиши ва давлатнинг ташкил топиши муаммолари тушунтирилган. Локк ҳуқуқий давлатнинг бош элементи бўлган ҳокимиятнинг бўлиниши назариясининг асосчиси ҳисобланади.

Хусусий мулк назарияси Локкда меҳнат билан узвий боғлиқ. Одамлар асосан ўз мол-мулкидан тинч ва хавфсиз фойдаланиш мақсадида жамиятга қўшиладилар, бунда мазкур жамиятда қабул қилинган қонунлар бунинг асосий қуроли ва воситаси бўлиб хизмат қилади, деб ҳисоблайди Жон Локк.

Фуқаролик жамиятига бирлашиш – бу қулай, тинч ва фаровон ҳаёт кечериш, ўз мол-мулкидан хотиржам фойдаланиш ва ўзини мазкур жамият

аззоси бўлмаган одамларга қараганда хавфсизроқ ҳис қилиш учун бошқалар билан келишиш демакдир. Фуқаролик жамияти тушунчасининг либерал талқини, юқорида айтиб ўтганимиздек, Томас Гоббс ва Жон Локк даврида яратилган. «Фуқаролик жамияти» тушунчасини улар кишилик жамиятининг тарихий ривожланишини, инсоннинг табиий мавжудликдан маърифатли ҳаёт тарзига ўтишини акс эттириш учун илмий муомалага киритган.

Томас Гоббс бундай ҳолатга давлат мавжуд бўлган ҳолда эришиш мумкин деб ҳисоблаган. У давлат бўлмаган жойда уруш, кўркув, қашшоқлик, ёлғизлик, ёввойилик, жаҳолат, давлатда – оқилоналик, хавфсизлик, бойлик, тартиб, билим ва олижаноблик ҳукм суради, деб ёзган.

Либерализм асосчиси Жон Локк биринчи бўлиб шахсни жамият ва давлатдан, эркинликни – бошқа қадриятлардан устун қўйган. Эркинликни у давлатнинг аралашувидан холи ҳолат сифатида тушунган.

Фуқаролик жамиятини таҳлил қилишга нисбатан бошқа бир ёндашувни Г.Гегель (1770-1831) таклиф қилади. У фуқаролик жамиятига ўз кундалик эҳтиёжларини меҳнат ёрдамида қондирувчи индивидлар мажмуи деб қарайди. Унинг фикрига кўра, фуқаролик жамиятининг негизини хусусий мулк ташкил этади.

Г.Гегель фикри бўйича, тарихий жараёни ҳаракатлантирувчи куч сифатида фуқаролик жамияти эмас, балки давлат амал қилади, у барча фазилатларни ўзида мужассамлаштиради, инсон шахси, умумий сиёсий, моддий ва маънавий асосларнинг жамулжам ифодаси ҳисобланади. Давлат инсонни ҳар хил тасодифлардан ҳимоя қилади, адолатни таъминлайди, умумий манфаатларни рўёбга чиқаради.

Давлат, оила, қабила, миллат, диний ва бошқа бирликлардан фаркланувчи «фуқаролик жамияти» категорияси XVIII-XIX асрларда тадқиқот предметига айланди. Г.Гегель ўзининг «Ҳуқуқ фалсафаси» асарига фуқаролик жамияти тушунчасини атрофлича ўрганди ва унга шахсларнинг эҳтиёжи ва меҳнат тақсимооти тизими, адлия (ҳуқуқий муассасалар ва

хукукий тартибот), ташки тартиб (полиция ва корпорациялар) оркали алоқаси (муносабатларга киришиши) сифатида таъриф берди⁵.

Ўша давр жамияти ва давлатига нисбатан Г. Гегелнинг карашлари эскирганлигига карамай, унинг фуқаролик жамияти давлатга нисбатан мустақил бўлган шахсий манфаатлар жабҳаси, ижтимоий тузум, меҳнат тақсимоги ва мулк шаклларига боғлиқ эканлиги ҳақидаги фикрлари ижтимоий фанларнинг ривожланиш йўлида ташланган муҳим кадам бўлди.

Г.Гегель фикрига кўра, фуқаролик жамияти – бу, аввало, хусусий мулкка асосланган эҳтиёжлар тизими, шунингдек, дин, оила, табакалар, давлат қурилиши, ҳуқуқ, ахлоқ, бурч, маданият, маориф, қонунлар ва улардан келиб чиқувчи субъектларнинг ўзаро юридик алоқаларидир. Табиий, «номаданий» ҳолатдан «одамлар фуқаролик жамиятига киришлари лозим, чунки фақат шу жамиятда ҳуқуқий муносабатлар ҳақиқий хусусият касб этади»⁶. Аини вақтда Гегель бундай жамият фақат «ҳозирги дунёда» мавжуд бўлиши мумкинлигини қайд этади. Бошқача айтганда, фуқаролик жамияти ёввойилик, қолоқлик, маърифатсизликка қарши қўйилади.

Гегел фуқаролик жамияти оиладан бошланиб то давлатга қадар диалектик ҳаракатланувчи алоҳида босқич узоқ тарихий давр давомида ўрта асрдан то янги давргача трансформациялашиб келган тушунчадир. У фуқаролик жамияти ва давлатни аралаштириб юборувчи ўша даврда ҳукмрон бўлган табиий ҳуқуқ назариясини танқид қилган, унинг фикрича, ижтимоийлик хусусиятига асосланувчи фуқаролик жамияти, оиланинг ахлоқий ва давлатнинг оммавий ҳаётидан мутлақо фарқланади. У адолатили қонунлар ва одил судларни фуқаролик жамиятининг таркибий қисмлари деб ҳисоблайди.

Фуқаролик жамиятини концептуал тушунишга Иммануил Кант (1724–1804) ҳаракат қилган. Кант фуқаролик жамиятини бутун инсоният уйи деб билган. Бу жамиятда ҳар бир инсон ҳатти-ҳаракати олий ахлоқий қонун –

⁵ Қаранг: Гегель Г.В.Ф. Философия права. - Москва, «Мысль», 1990. – С.227.

⁶ Гегель Г. Работы разных лет. Том 2. – Москва, 1973. – С. 50.

катъий императив билан белгиланади. Унинг фикрича, фуқаролик жамияти мавжуд конунлар доирасида ҳеч ким томонидан чекланмайдиган ингилиш, тамойилларининг эркилик билан уйғунлиги, бошқача айтганда, фуқароларга мос бўлган жамиятдир.

Юқорида айтилганлардан хулоса қилиш мумкинки, XVIII аср ўрталарига келиб фуқаролик жамияти – давлат анъанавий парадигмаси қайта кўриб чиқила бошланди. Бу жараён XVIII – XIX асрларга келиб тўхтади, бу даврга келиб янги тизим ўзининг – хусусий мулк, эркин бозор иктисодиёти, парламентар демократия ва ҳуқуқий давлат, ижтимоий ва сиёсий соҳалар ўртасидаги бўлиниши.

Фуқаролик жамияти демократик нормалари ва қадриятлари замонавий ижтимоий-фалсафий тафаккурда ҳам таҳлил қилинган. Замонавийроқ кўринишда демократия ғоялари Туркистонда маърифатпарвар жадидлар фаолиятида кузатилади. Европада бўлгани каби Туркистонда ҳам ўрта асрлар феодал муносабатлари, догма ва анъаналарга қарши бўлган маърифатпарвар ғоявий оқим сифатида характерланади. У прогрессив кучларнинг мамлакатни феодал турғунлик давридан олиб чиқишга ҳаракат қилган ва курашганларини акс эттиради. Жадидлар таълим тизимини ислоҳ этишни талаб қилиб, дунёвий фанлар фаолроқ ўқитиладиган янги усулдаги мактабларни очган, уларда аниқ, табиий-илмий, иктисодий фанлар ўқитилган.

Замонавий тадқиқотчилар таъкидлашича, демократик қайта қуриш ғоялари ва фуқаролик жамияти шаклланиши ёш хиваликлар ва ёш бухороликлар уюшмалари дастурларида ўз аксини топган. Улар жадидлар либерал ҳаракати сифатида нафақат ижтимоий муносабатларни ислоҳ қилишда, балки 1920 йилда Хива ва Бухорода халқ намоишларида иштирок этганлар. Туркистон автономияси учун курашган жадидлар, мустақиллик учун ҳаракатга муносиб ҳиссасини қўшган.

Юртимизда ижтимоий-фалсафий фикр, хусусан жадидлар киёфасида, фуқаролик жамияти ғоялари маърифат қадриятининг шаклланишига қаратилган эди. М.Бехбудий, А.Авлоний, А.Фитрат ўз давридан илгарилаб

Ўтиб, фуқаролик жамияти фақат мустақил мамлакат доирасида амалга ошириши, ҳақидаги хулосасини айтадилар. Бундан ташқари, улар, анъана ва урф-одатлар демократлашувга тўсиқ бўлмаслигини, аксинча, мавжуд анъаналар доирасида амалга оширилган модернизация, фуқаролик жамиятининг шаклланиши ва барқарор таракқиётининг муҳим омили эканлигини асослайди.

Ўзбекистоннинг Биринчи Президент И.А.Каримов сўзлари билан айтганда, –ўзбек халқи бой тарихи узок ўтмишга бориб тақалади, ва уч минг йиллик даврни ўз ичига олиб, бизга бой тажриба ва ибратли сабоқ беради, уни қабул қилишимиз ва ривожлантиришимиз керак бўлади⁷.

Умуман олганда, фуқаролик жамияти фалсафий концепцияларининг инсоният тарихида ўрни ва ролини баҳолаб эканмиш, унинг нафақат илмий-техникавий ютуқлар билан, балки инсон борлигининг экзистенциал ибтидосини қайта тушуниш билан кечган. Бу даврда инсон эркинлигини бошқача тушуниш усули юзага келиб, у фанга жиддий таъсир қилади. Бунда эркинлик ўз қизиқишлари йўлида бошқарилувчи эмас, балки ҳар бир инсоннинг ўз тақдири учун жавобгарлиги маъносида тушунилади.

3. Фуқаролик жамияти ҳақидаги замонавий концепциялар.

XX аср бошларидан фуқаролик жамияти соҳасида амалга оширилган тадқиқотлар фуқаролик жамияти категориясини функционал характеристикаларини тушуниш мураккаблашади. Бу фуқаролик жамияти тушунчасини тадқиқ этишда, фуқароларнинг ижтимоий ҳаётида долзарб талабларини ақс эттирувчи, янги мезонларнинг киритилганлиги билан асосланади. Шундай қилиб фуқаролик жамияти ҳақидаги тасаввурлар ривожини тизимлаштириш: биринчидан, уларнинг ижтимоий-фалсафий асослари характеристикаси билан, иккинчидан, мафкуравий асосларнинг хусусиятларига кўра, учинчидан, фуқаролик жамиятининг соф илмий

⁷ Каримов И.А. Ўз келажагимизни ўз қулимиз билан қураимиз Т. 7. – Т.: Ўзбекистон, 1999. 156-б.

концепцияларини аниқлаш билан белгиланади. Бирок, фуқаролик жамияти модели ишлаб чиқилувчи дастлабки, базавий ижтимоий-фалсафий назарияларда тадқиқотчилар концепцияларини икки гуруҳга бўлади.

Авторитар-давлат капитализми фуқаролик жамиятини хусусий бизнес, оилавий-қариндошлик ва бошқа нодавлат муносабатлар соҳаси бўлиб, ўзида капиталистик давлатнинг ижтимоий-иқтисодий базасини мужассам қилади, деб ҳисоблайди.

Демократик социализм концепцияси тарафдорларига кўра фуқаролик жамияти-ижтимоий-сиёсий ташкилотлар ва институтлар мажмуи, у демократик давлат билан бирга ижтимоий (иқтисодий, сиёсий ва ҳ.) демократия асосини ташкил қилади.

Бозор демократияси назарийгчилари фуқаролик жамиятини бозор демократияси жамияти аналоги деб билади. Улар фикрича, фуқаролик жамияти иқтисодий жамият бўлиб, иқтисодий ҳаётни бошқариш имкониятларида чекланган ва ижтимоий бирлашмалар ва ҳаракатлар томонидан назорат қилинади.

Шундай қилиб, фуқаролик жамияти ғоясининг қайта жонланишида жамиятни давлатлаштиришга, жамият ҳаётида давлат роли ва таъсирининг фавқулодда ўсишига қарши ҳаракатни кўриш мумкин. Ч.Тэйлор, Э.Арато, Р.Дворкин ва бошқа тадқиқотчилардан иборат бўлган ўзига хос норматив дискурс ҳам шаклланганлигини айтиш мумкин. Шунингдек, нодавлат соҳанинг ижтимоий-сиёсий фаоллиги ва ўз-ўзини ташкиллаштириш аҳамияти юзасидан, энг муҳим куйидаги концепциялар ажратилади:

- либерал анъана концепцияси;
- американча коммунитариз концепцияси;
- европача неоконсерватизми концепцияси;
- пост-марксистча концепция.

Фуқаролик жамияти замонавий концепциясининг мафкуравий моделлари Либерал-демократик доктрина («бозор иқтисодиёти» доктрина) Авторитар-буржуа доктрина («давлат капитализми» доктринаси) Социал-

демократик доктрина («демократик социализм» ва «социалистик фуқаролик жамияти» концепцияси) Авторитар-социалистик доктрина («давлат-бюрократик социализми» доктринаси)

Фуқаролик жамиятининг либерал анъана ғояси умуман олганда янги нарса эмас. Фуқаролик жамияти ҳақидаги тасаввурлар мумтоз инглиз либерализмидаёқ ишлаб чиқилган.

Фуқаролик жамияти концепциясининг америкача маданий ва тарихий контекстида «республиканизм» идеали билан боғлиқ эди. У XX ўз-ўзини бошқариш ва ўз-ўзини ижтимоий ташкиллаштиришга асосланувчи, тенг ҳуқуқли фуқаролар томонидан тузилган америка коммуналари, яъни локал бирлашмаларнинг уйғун ва фаолликдаги ижтимоий-сиёсий ҳаёти ҳақидаги тасаввурларга асосланади.

Мазкур коммуналар ўз-ўзини ташкиллашуви ўзига хос фуқаролик жамияти типии билан қўллаб-қувватланган, бу ҳақда батафсил А. де Токвил ёзади. Демократик маданият бунда коммунал ўзаро ҳамкорлик ва шерикчилик қадриятларини, шунингдек христиан ахлоқи қадриятларининг юқори даражадаги амалиёти билан фарқланади. Шунинг билан бирга, коммунитаристик лойиҳа тарафдорлари кузатганидек, жамоавий қадриятлар индивидуал қадриятлардан устун бўлиб, индивидлар ўзаро ишонч ва ҳамкорлик муҳотида ўз қизиқишларини уюшма қизиқишларига бўйсундиришга тайёр бўлган.

Манбалар таҳлили шуни кўрсатадики, мумтоз марксизм замонавий дискурснинг алоҳида концептуал йўналиши сифатида фуқаролик жамиятини келиб чиқишини, жамиятнинг феодал-аристократик патерналистик тизими ўрнига коммерция капитализми давридаги иктисодий партикуляриزمии билан боғлаган. Бироқ Маркс унда индивидуал эркинлик ва автономияни эмас, синфий жамиятда объектив мавжуд бўлган нотенгликни, эрксизлик ва ижтимоий-иктисодий бегоналашувни беркитувчи, яъни, ташқи шаклни кўрган холос.

Кейинроқ эса постмарксистик лойиҳа доирасида амал қилувчи назариячилар, фуқаролик жамияти ғоясини қайтадан кўриб чиқишга ҳаракат қилган. Шундай қилиб, постмарксистик тушунишда, у куйидагича асосланади «охирги вақтларда пайдо бўлаётган, жамиятнинг, эркин эҳтиёрий ассоциациялари, шунингдек, ҳуқуқий ва оммавий институтлари доирасида амалга оширилувчи жамоавийликнинг номумтоз шакллари, нафақат давлат доирасидан, балки капиталистик бозор иқтисодиёти чегарасидан ҳам чиқиб кетмоқда». Бу ерда диққат марказида, биринчидан, давлат-бюрократик машинасининг, умумий манфаатлар давлати шароитида, таъсир доирасининг кенгайиши, иккинчидан, жамиятга трансмиллий корпорациялар ва глобаллашув даврининг марказлашган иқтисодиёти томонидан бўлган ҳавфи туради.

Фуқаролик жамиятининг замонавий концепцияларини кўриб чиқар эканмиз, уларда мазкур феноменнинг онтологик ва гносеологик жиҳатларига ижтимоий қарашлар хилма-хиллигини кўрамиз. Таъкидлаш ўринлики, фуқаролик жамиятининг замонавий концепциялари ижтимоий муаммолар таҳлилининг тизимли мезонларини ишлаб чиққанлиги ва илмий ҳамжамият олдига оригинал концептуал ва амалий ечимини талаб қилаётган янги масалаларни кўндаланг қилиб қўйганлиги. XX аср нафақат техник прогресс, балки тизимли фикрлаш шаклланиши ва ҳукмронлиги даври бўлганлигини олимлар билади. Айнан шундай вақтда, фуқаролик жамияти – ижтимоий борлиқнинг тизимли таҳлили контекстида ўрганила бошланади. Бу албатта, бугун олим-файласуфларга замонавий ижтимоий-иқтисодий ва сиёсий жараёнларни нафақат моделлаштириш имкониятини, балки, уларнинг келажаги ҳақида аниқ тасаввурлар пайдо бўлишга олиб келади. Бугунги кунда ҳам фуқаролик жамиятини ўрганиш масалаларида бир қатор муаммолар мавжуд: фуқаролик жамиятининг давлат ва жамият дихотомияси ёки шериклиги чегараси, фуқаролик жамияти институтларининг индивид шахсий ҳаётига даҳл қилиши чегараси қаерда, фуқаролик жамиятини

тушунишнинг базавий асослари, фуқаролик жамиятини тушунишнинг универсал ёндашувлари мавжудми каби масалалардир.

Шунинг билан бирга, фуқаролик жамияти ҳақидаги ғоялар ва тасавурлар генезиси, мазкур феномен антик ва ўрта асрларда – давлат кизиқишлари жамият, ва албатта хусусий кизиқишлардан устуворлиги контекстида талқик этилганлигидан далолат беради. Антик ва ўрта асрлар олимлари ижодида давлат, жамиятдаги ижтимоий муносабатларни бошқариб турган бош институт саналган. Мазкур жиҳат инсоният ривожининг дастлабки босқичида, давлат ва жамият ўзаро ҳамкорлиги ва дихотомияси борасидаги концепциялар йўқлигининг асосий омили ҳисобланади.

Фуқаролик жамияти концептуал дискурсининг антик парадигмаси – фуқаронинг ижтимоий бошқарув соҳасидаги роли ва ўрнини аниқлашдан иборат бўлган. Агар улардан баъзилари, фуқаролар давлатдан муайян даражада автономдир (Арасту), бошқалар давлат бошлиқларини фуқаро ва жамият ҳаётини регламентация қилишга чақирган (Афлотун). Уларнинг ҳар бири имкони борича идеал давлат қурилмасини ишлаб чиқишга ҳаракат қилган. Айнан шу жиҳат фуқаролик жамияти кейинги концептуал ишланмалари турли талқини ва ёндашувларни келтириб чиқарди.

Ўрта аср мутафаккирларининг антик давр олимларидан фарқи, уларнинг ижтимоий муносабатларни, давлат ва жамият муносабатлари шу жумладан, теологик характерга эга, антик фалсафа эса ижтимоий муносабатларни турли рангларда кўриб чиқади, шу нуктаи назардан фуқаролик жамияти диний парадигмаси ўрта асрларда шакллана бошлаган дейиш мумкин.

Шарқнинг фуқаролик жамиятини концептуал тушунишидаги ўзига хос жиҳат, уларнинг мазкур феноменга оид талқинлари фазилат, маърифат ва ўзаро масъулият тушунчалари призмаси орқали амалга оширилганлигидадир, бунда ижтимоий-фалсафий фикр ўз диққатини давлат бошқарувчилари ва жамият аъзолари ўртасидаги муносабатларнинг ахлокий-эстетик жиҳатларига қаратган.

Янги даврда давлат роли масаласи янгича англай бошланади: агар антик давр ва ўрта асрларда ижтимоий-фалсафий фикр давлат устуворлигига қаратилган бўлса, бу даврга келиб, мазкур нисбатда инсон (фукаро) феномени, ўз ҳуқуқлари, эҳтиёжи ва қизиқишлари билан биргаликда устувор аҳамият касб эта бошлайди. Давлат фақат мана шу қизиқишларни мавжуд бўлган қонуний тизим доирасида амалга оширилишини таъминловчи институт сифатида гавдаланади.

Янги давр ижтимоий-фалсафий тафаккури фундаментал ютуғи, давлат ва жамият тушунчаларини ажратганлигида, бу фукаролик жамиятини тушунишда классик парадигмасининг шаклланишига асос бўлган эди. Бу ўз навбатида, давлат фукаролик жамият дихотомияси кузатиловчи концепциялар шаклланишига олиб келади. Биринчи маротаба Янги давр мутафаккирлари давлат ва жамият қизиқишларининг турлича бўлишига ўз диққат эътиборини қаратади, бунда давлат қонун устуворлигига таянса, жамият эса хусусий мулкка. Фукаролик жамияти ҳақидаги концептуал дискурснинг асосий муаммолари сифатида, давлатнинг роли ва давлат ва жамият ўзаро муносабатларининг мезонлари қандай (ахлоқий идеал ва реал сиёсат нисбати мезонлари) деган масала қўндаланг туради.

Фукаролик жамияти феноменини концептуал қайта тушунишда кузатилган жиддий ривожига қарамай, илмий позицияларни ўрганиш асосида, уларнинг қарашлари турли ғоявий асосдан маҳрум эмаслиги аниқланди, бу эса ўз навбатида, фукаролик жамияти мазмун ва моҳиятини тушунишда субъективизмнинг кучайишига олиб келган. Ва яна бир камчилиги сифатида давлат ва жамият ўртасидаги чегаралар ҳануз белгиланмаганлиги масаласи бўлиб, бу мазкур йўналишда илмий тадқиқот ишларини олиб боришда маълум даражада тўсқинлик қилади.

Фукаролик жамиятини ўрганишда замонавий ижтимоий-фалсафий тафаккурнинг муҳим ютуғи сифатида эса, бу соҳани ўрганишнинг янги илмий ёндашуви сифатда – тизимли парадигманинг шаклланиши бўлди. Ўз навбатида, бу фукаролик жамиятининг норматив идрок этишдан уни

трансформациялашаётган фуқаролик жамиятини замонавий концептуал дискурси турли йўналишларини ўрганиш контекстида, эмпирик таҳлил қилишга ўтиш тенденцияларини кучайтирди.

Умуман, ҳозирги замон илғор демократик мамлакатлар жамиятшунос олимларининг фуқаролик жамияти тўғрисидаги назарий қарашлари бир тизимга келтирилса, у ҳолда фуқаролик жамияти – бу:

биринчидан, жамият ҳаёти фаолиятининг иқтисодий, ижтимоий ва маънавий соҳаларида ихтиёрий равишда шаклланган, бошланғич нодавлат тизимларини ўз ичига қамраб олган инсоний бирликдир;

иккинчидан, жамиятдаги иқтисодий, ижтимоий, оилавий, миллий, маънавий, ахлоқий, диний, ишлаб чиқариш, шахсий ва нодавлат муносабатлар мажмуасидир;

учинчидан, эркин индивидлар, ихтиёрий равишда шаклланган ташкилотлар ва фуқароларнинг турли органлар тазийқлари, аралашилари ёки бир қолипга солишларидан қонунлар воситасида ҳимояланган жамияти бўлиб, унда улар ўзлигини намоен қила олишлари учун доний имкониятларга эга бўладилар.

Назорат саволлари:

1. Фуқаролик жамияти ғоясининг келиб чиқиши тарихий шарт-шароитлари нималардан иборат эди?
2. X–XII асрларда Марказий Осиё мутаффакирларининг таълимотларидаги адолатли жамияти ҳақидаги қарашларни изоҳланг?
3. Янги даврда фуқаролик жамиятининг янги талқинлари ва уларнинг ўзига хос хусусиятлари ҳақида фикр юритинг?
4. Жади́дчилик ҳаракатининг гоёвий мейросида фуқаролик жамияти ҳақидаги концептуал қарашларни шарҳланг?
5. Фуқаролик жамияти ҳақидаги замонавий концептуал масалаларнинг гоёвий ва ментал хусусиятларини очиб беринг?

1. **Фуқаролик жамиятининг шаклланиш босқичларини кўрсатинг?**
А. IX –XV, XVI-XIX асрлар.
В. IX –XV, XVI-XIX, XX асрдан ҳозирги кунгач.
С. XV-XVI, XVII-XIX асрлар.
D. XVI-XVII, XVIII-XIX, XX асрдан ҳозирги кунгача.
E. XV-XVI, XVI-XX асрлар
2. **Фуқаролик жамияти шаклланиши асослари қайси жавобда тўғри кўрсатилган?**
А. Ҳуқуқий, маънавий.
В. Ижтимоий-сиёсий, маънавий, ҳуқуқий.
С. Иқтисодий, ижтимоий-сиёсий.
D. Иқтисодий, ижтимоий-сиёсий, ҳуқуқий, маънавий.
E. ижтимоий-сиёсий
3. **Фуқаролик жамияти ҳолатини белгилаш асосий мезонни аниқлаинг?**
А. Иқтисодий кўрсаткичлар.
В. Демократлаштириш кўрсаткичлари.
С. Инсон ҳуқуқ ва эркинликларининг таъминланиши.
D. Инсонни камолатга эришиш даражаси.
E. Сиёсий кўрсаткичлар
4. **Фуқаролик жамиятининг асосий белгилари нималардан иборат?**
А. Эркин индивидлар уюшмаси; ўзаро ҳамкорликка асосланган ижтимоий тузилма;
В. Барча жавоблар тўғри
С. Мураккаб тузилишга эга бўлган плюратистик тизим;
D. Ўзини ўзи ривожлантирадиган ва ўзини ўзи бошқарадиган тизим.
E. Инсонни камолатга эришиш даражаси.
5. **Мамлакат бошқарувида тўрт қоидага амал қилиш керак: машварат, муҳокама, қатъий қарор, тадбиркорлик, огоҳлик ва эҳтиёткорликка деган фикрни қайси аллома илгари сурган?**
А. Амир Темур
В. Абу Али ибн Сино
С. Абу Райхон Бериуний
D. Абу Наср Фаробий
E. Бобур
6. **Ҳукумат бошлигининг асосий вазифаси этиб аҳолининг турли қатламлари, кучлилар ва кучсизлар ўртасида сиёсий ва ҳуқуқий адолат мезонини ўрнатиш деб ким таъкидлайди?**
А. Амир Темур
В. Абу Али ибн Сино

- C. Абу Райхон Беруний
- D. Абу Наср Фаробий
- E. Бобур

7. Қайси даврдан бошлаб фуқаролик жамияти ғояси демократия ривожланиши билан чамбарчас боғланиб келмоқда?

- A. антик даврда
- B. ўрта асрларда
- C. янги даврда
- D. XX аср бошларида
- E. илк ўрта асрларида

8. Янги даврда Европадаги фуқаролик жамияти концепцияси шаклланиш неча анъанларидан иборат?

- A. икки
- B. уч
- C. тўрт
- D. беш
- E. етти

9. Охирги вақтларда пайдо бўлаётган, жамиятнинг, эркин эҳтиёрий ассоциациялари, шунингдек, ҳуқуқий ва оммавий институтлари доирасида амалга оширилувчи жамоавийликнинг номумтоз шакллари, нафақат давлат доирасидан, балки капиталистик бозор иқтисодиёти чегарасидан ҳам чиқиб кетмоқда деган фикрни қайси замонавий ёндошув илгари сурмоқда?

- A. либерал анъана концепцияси
- B. американча коммунитариз концепцияси
- C. европача неоконсерватизми концепцияси
- D. пост-марксистча концепция
- E. илк ўрта асрларида

10. Фуқаролик жамияти фақат мустақил мамлакат доирасида амалга ошириши, ҳақидаги хулосасини илгари сурган ғоявий оқим – бу ...

- A. жадидчилик
- B. марксизм
- C. консерватизм
- D. либерализм
- E. пост-марксистча

11. Фуқаролик жамияти замонавий концептуал дискурсининг норматив ёндошуви вакиллари аниқланг.

- A. Алексис де Токвиль
- B. Эндриу Арато
- C. Карл Маркс

- D. Николо Макиавелли
- E. Гегиль

12. Ким ўзининг асарларида “халқнинг мансабдор шахслар ва ҳукмдорлар устидан назоратини давлатнинг сиёсий бақарорлиги ҳамда гуллаб-яшнашининг энг муҳим шартларидан бири деб ҳисоблаган”?

- A. А.Смит
- B. Пифагор
- C. Аристотел
- D. Фаробий
- E. Ибн сино

13. Кимнинг асарида “ҳукмдорларнинг аҳоли олдида ҳисоб бериб туришлари ва уларнинг қонунларга сўзсиз буйсунишлари зарурлиги алоҳида таъкидланади”?

- A. А.Смит
- B. Аристотел
- C. Фаробий
- D. И.А.Каримов
- E. Пифагор

14. Ҷамоатчилик назоратини амалга оширишда нима пойдевор вазифасини бажаради?

- A. Ҳуқуқий меъёрлар
- B. Қонун-қоидалар
- C. Сиёсий-иқтисодий қонунлар
- D. конституция
- E. ҳуқуқий қоидалар

15. Қайси асарда ҳам ҳукмдорларнинг аҳоли олдида ҳисоб бериб туришлари ва уларнинг қонунларга сўзсиз буйсунишлари зарурлиги алоҳида таъкидланади=

- A. Юксак маънавият-енгилмас куч
- B. «Фозил одамлар шаҳри»
- C. Геодезия
- D. Сиёсат устунлари
- E. Сиёсатнома

16. Ким җамият ҳуқуматсиз мавжуд бўла олмаслиги, лекин мавжуд қонунлар фуқароларга ҳуқумат фаолияти устидан назорат олиб бориш имконияти беришини таъкидлайди?

- A. Абу Наср Форобий
- B. И.А.Каримов
- C. Ш.Монтеске
- D. Алексис де Токвил

Е. Пифагор

17. Санкциялар бу.....

- А. жамоатчилик назоратининг элементи
- В. Ҳуқуқий меъёрлар
- С. Фуқаролик назоратининг элементи
- Д. Маҳаллий бошқармалар
- Е. Сиёсий бошқарув

18. Санкцияни қандай турлари бор?

- А. Сиёсий
- В. Моддий
- С. Маънавий
- Д. таълим
- Е. мактаб

19. Статистика маълумотларига кўра, 2013 йилнинг 2-чорагида 1-чоракка нисбатан фуқароларнинг давлат ҳокимияти ва бошқаруви органларига ёзма ва оғзаки мурожаатлари икки баравар ошди ва Самарқанд вилоятида мисолида

- А. 1234
- В. 1635
- С. 1514
- Д. 1230
- Е. 1232

20. Статистика маълумотларига кўра, 2013 йилнинг 2-чорагида 1-чоракка нисбатан фуқароларнинг давлат ҳокимияти ва бошқаруви органларига ёзма ва оғзаки мурожаатлари икки баравар ошди ва Бухоро вилоятида мисолида

- А. 1234
- В. 1635
- С. 1230
- Д. 1298
- Е. 1876

21. Бу сўз кимга тегишли «Бизнинг бош стратегик мақсадимиз қатъий ва ўзгармас бўлиб, бозор иқтисодиётига асосланган эркин демократик давлат барпо этиш, фуқаролик жамиятининг мустаҳкам пойдеворини шакллантиришдан иборат»

- А. Мирзиёев ШМ
- В. Каримов ИА
- С. Фаробий
- Д. Ибн Сино
- Е. Амир Темур

22. Бу сўз кимга тегиши “Қонун ҳукмрон бўлган жойда эркинлик бўлади”?

- A. Каримов И А
- B. Фаробий
- C. Ибн Сино
- D. Амир Темур
- E. Мирзиёев Ш М

23. Фуқаролик жамиятининг шаклланиши ва ривожланишида нечта қонуният мавжуд:

- A. 2
- B. 3
- C. 4
- D. 5
- E. 7

24. Бу сўз кимга тегиши “эркин фуқаролик жамиятига дунёдаги кўп-кўп давлатлар асрлар давомида тўнланган тажриба ва демократик анъаналарни ривожлантира бориб етиб келган”.

- A. Мирзиёев Ш М
- B. Каримов И.А
- C. Фаробий
- D. Ибн Сино
- E. Беруний

25. БМТ нинг “Инсон ҳуқуқлари умумжаҳон декларацияси” нинг нечанчи моддасида – “Ҳар ким давлат чегараларидан қатъий назар ҳар қандай ахборотларни олиш ва тарқатиш ҳуқуқига эга эканлиги” келтирилган?

- A. 20
- B. 18
- C. 19
- D. 21
- E. 40

26. Мамлакатимизда демократик ислохотларни янада чуқурлаштириш ва фуқаролик жамиятини ривожлантириш концепцияси” ким томонидан ишлаб чиқилган?

- A. И.А.Каримов
- B. Ш.М.Мирзиёев
- C. А. Арипов
- D. Ҳ. Кетмонов
- E. А. Саидов

27. Мамлакатимизда қайси тизимнинг жорий этилиши натижасида ҳозирги кунда давлат бошқарувининг мутлақо янги механизмлари шаклланди?

- A. электрон ҳукумат
- B. электрон овоз бериш
- C. рақамли ҳукумат
- D. рақамли демократия
- E. электрон китоб

28. Инсон ва фуқаро ҳуқуқлари декларацияси қачон қабул қилинган:

- A. Франция, 1789
- B. Франция, 1780
- C. Франция, 1721
- D. Франция, 1787
- E. Франция, 1788

29. Фуқаролик жамиятининг ривожланишини уч неча босқичга ажратилади:

- A. 3
- B. 6
- C. 8
- D. 9
- E. 10

30. Фуқаролик жамиятининг биринчи ривожланиши босқич қайси даврни ўз ичига олади

- A. XVI-XVII аср
- B. XVI-XV аср
- C. XV-XVII аср
- D. XV-XVI аср
- E. X-XVI аср

31. Фуқаролик жамиятининг иккинчи ривожланиши босқич қайси даврни ўз ичига олади.

- A. XVIII аср охиридан XIX аср
- B. XVI-XV аср
- C. XV-XVII аср
- D. XV-XVI аср
- E. XV аср охиридан XIX аср

32. Фуқаролик жамиятининг учинчи ривожланиши босқич қайси даврни ўз ичига олади.

- A. XVIII аср охиридан XIX аср
- B. XVI-XV аср
- C. XV-XVII аср
- D. (XIX аср охири ва кейинги давр)
- E. (XX аср охири ва кейинги давр)

Адабиётлар рўйхати

1. Мирзиёев Ш.М. Эркин ва фаровон, демократик Ўзбекистон давлатини биргаликда барпо этамиз. – Тошкент: Ўзбекистон, 2016. – Б. 56.
2. Мирзиёев Ш.М. Қонун устуворлиги ва инсон манфаатларини таъминлаш – юрт тараққиёти ва халқ фаровонлигининг гарови. – Тошкент: Ўзбекистон, 2017. – Б. 48.
3. Мирзиёев Ш.М. Танқидий таҳлил, қатъий тартиб-интизом ва шахсий жавобгарлик – ҳар бир раҳбар фаолиятининг кундалик қондаси бўлиши керак. – Тошкент: Ўзбекистон, 2017. – Б. 104.
4. Мирзиёев Ш.М. Буюк келажакимизни мард ва олийжаноб халқимиз билан бирга қурамиз. – Тошкент: Ўзбекистон, 2017. – Б. 488.
5. Каримов И.А. Ўрта аср Шарқ мутафаккирларининг илмий мероси замонавий цивилизацияда ўрни ва аҳамияти. // Халқ сўзи. 2014 йил 24 май.
6. Каримов И.А. Ўз келажакимизни ўз қулимиз билан қурамиз Т. 7. – Т.: Ўзбекистон, 1999. – Б. 156.
7. Абу Носир Форобий. Фозил одамлар шахри. –Т.: А.Қодирий нашриёти. 1993, – Б. 190.
8. Юсуф Хос Хожиб Қутадгу билиг. – Т.: Фан, 1971, – Б. 329.
9. Низомулмулк. Сиёсатнома. Т.: Адолат, 1997. – Б. 98.
10. Амир Темур тузуклари. –Т.: Ғофур Ғулом нашриёти, 1996, – Б. 24.
11. А. Навоий. Маҳбуб ул- Қулуб. –Т.: Ғофур Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти. 1983, – Б. 12.
12. Гегель Г.В.Ф. Философия права. - Москва, «Мысль», 1990. – С.227. 37
13. Гегель Г. Работы разных лет. Том 2. – Москва, 1973. – С. 50.
14. Гончаров Д. Нормативная дискуссия о гражданском обществе: основные направления. Москва. 2010. – С. 86
15. Walzer M. 1995. Concept of Civil Society – Walzer M., ed. Toward a Global Civil Society. Providence RI: Berghahn Books.
16. Baker G. 2002. Civil Society and Democratic Theory: Alternative Voices.
17. Arato A. 1981. Civil Society Against the State: Poland, 1980-81 – Telos, #47.

Шарк мамлакатлари мутафаккирлари ижодида бу масалага оқилона ёндашув учун шунинг билан илгарини шайланган. Ижтимоий тараккиётнинг маълум даврларида шарк мамлакатлари етакчилиги мавқеини эгаллаган. Фуқаролик жамияти ва унинг ташуунчалари Марказий Осиё ижтимоий-сиёсий ва маънавий ҳаётининг ёркин намунаси—Авесто муқаддас китобида келтирилган.

Авестодаги фуқаролик жамиятини куришнинг бирламчи омили эркак ва аёлнинг тенг ҳуқуқлилиги, ошланнинг барқарорлигини таъминлаш гоёси бутунги кунда ҳам муҳим аҳамиятга бўлиб, бутун **Ўзбекистон Республикаси Конституцияси** ва бошқа меъёрий ҳужжатларда аёлларнинг тенг имконияти ва кенг ҳуқуқлари таъминланган.

Абу Наср ал-Фаробий (870—950)нинг «Фозил одамлар шайри» — Давлат арбобининг афоризмлари асарларида шарқова сиёсий-ҳуқуқий ва ижтимоий фикр тарихида ижтимоий тизим, сиёсат, давлат ва ҳуқумат ҳақидаги қарашлар назарий асосланган.

Унинг фикрига кўра «Уларнинг ўзларидан сайланган раҳбар еки бошликлар ҳокими мутлоқ бўлмайди. Улар одамлар ичидан кўтаришган, синалган энг олийжаноб, раҳбарликка лойиқ кишилар бўлади.лар. Шунинг учун бундай раҳбарлар ўз сайловчиларини тўла озодликка чиқаради.лар, уларни ташки душмандан муҳофаза қиладилар.

- **Абу Райхон Беруний** —Қадимги халқлардан қолган ёдгорликлар, —**Ҳиндистон асарларида** адолатли жамият ва унинг амал қилиши асосларини шакллантириш ҳақидаги гоёларни илгари сурган. Унинг фикрича, жамиятнинг пайдо бўлишига одамларнинг ўзаро ҳамкорлиги, бирга яшашга эҳтиёжи ва интилишлари сабаб бўлади. Адолатли жамиятни қуриш ахлоқий кадрийатларга таяниши ва ривожлантирилиши лозим.

- **Абу Али ибн Сино (980–1037)** фикрича ижтимоий муносабатлар одамлар ўртасидаги тафовут ва тенгликсизлик натижасидир. Хусусан, Ибн Сино —**иқтисодий ва ижтимоий ҳамда шахсий хусусиятларга қўра тенгликсизлик – инсон ижтимоий фаоллиги сабаби** ҳисобланади деб таъкидлайди.

- Юсуф Хос Ҳожиб ўзининг —Қутадғу билиг дostonида «Шохликка даъвогарлар онадан ажиб бир истеъдод билан туғилдилар ва улар дарҳол яхши-ёмонни ажратиб фитратига эга бўладилар. Бундайларга Худо идрок, фаросат ва юмшоқ бир кўнгил ато этади, колаверса яхши иш юритиш ўқуви билан ҳам сийлайди» деб таъкидлаган.

- Низомулмулкнинг —Сўёсатнома асари муҳим манба ҳисобланади. У амалдорларни ахлоқий фазилатларига қараб танлаш, адолат ва инсофни оёқ ости қиладиган кишиларни давлат ишларига аралаштирмасликни, давлатни бошқаришда кенгаш билан олиб бориш, фаолиятларни муvтазам назоратқилиш, втаот, ижро ва сифатлари тўғрисидаги қарашлари билан аҳамиятлидир

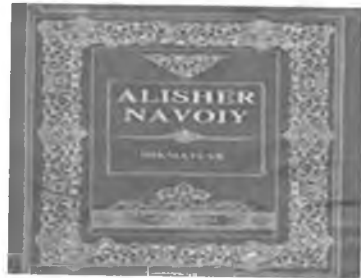

Амир Темур Ҳар мамлакатнинг яхши кишиларига мен ҳам яхшилик қилдим, нафси ёмонлар, бузуқлар ва ахлоқсиз одамларни мамлакатимдан қувиб чиқардим. Пасткаш ва разил одамларга ўзларига лойиқ ишлар топширдим ҳамда ҳадларидан ошишларига йўл қўймадим. Улуғларини ва шараф-эътиборли кишиларни ҳурматлаб, мартабаларини оширдим. Ҳар мамлакатда адолат эшигини очдим, зулму ситам йўлини тўсдим»

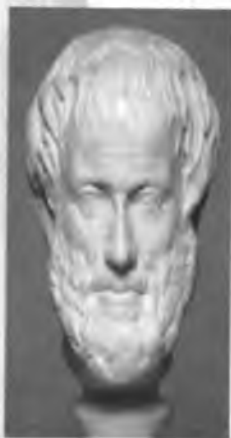

Соҳибкирон Амир Темурнинг куйидаги сўзлари ҳозирги замон билан ҳамнафас жанглайди: —Тажриба, - деб ёзади у менга шунини кўрсатдики, дин ва қонунга таянмаган ҳукумат, ўзининг буюк қудратини узоқ вақт сақлаб тура олмайди. Уни ҳар қандай ёвуз киши кириши мумкин бўлган ва томи, ва эшиги, ва панжаларини бор уйга ўхшатиш мумкин. Шунинг учун мен ўз салтанатимни ислом арконлари ва бошқарувда ўзим қатъий амал қилувчи қонунлар асосида қурдим. Соҳибкирон фикрича, давлат бошқарувида яна бир муҳим қонуният — қонун устуворлиги. —Қатъий тартиб ва қонунларга амал қилишим бахт-саодатим қалити бўлди. Бош қонунлар сифатида диний аҳкомларни ва улар асосида ёзилган фикрларни билган. Бунинг барчаси буюк Темур адаolatли ва фозил бошқарувга алоҳида эътибор қаратганлигини кўрсатиб турибди.

Алишер Навоий Давлат иши билан машғул бўлган амалдорлик чоғларимда кўнгил мулкнинг турли одамларнинг ҳужуми бўлғалади. Гоҳ амирлик ўрнида ўтирдим ва ҳукумат маҳкамасида халқнинг арз-додини сўрдим ва гоҳ подшоҳ ёнида вазирлик қилдим ва менга умидвор назар билан қараб турган элга мурувват кўрсатдим

Арасту ҳам энг мукаммал жамият гоёсини ишлаб чиқишга диққат эътиборини қаратади, бироқ фуқаролик жамияти гоёлари тарихида бу масала ўзгача назарий жиҳатларни ташкил қилади. Уни кўпроқ ижтимоий трансформация эмас, балки давлат тузилмасидаги ўзгаришлар кизиқтиради. Бундан ташқари Арасту ўзининг назарий ишланмаларида давлат ҳақидаги мавҳум гонга таянишни эмас, жумладан Афлотунга хос бўлган, балки воқеъликда мавҳуд бўлган бошқарув шакллариини солиштириш, киёсий тахлил қилишга таянади, бу жиҳат эса унинг давлат ва жамият борасидаги позициясини конкретроқ бўлишини таъминлайди.

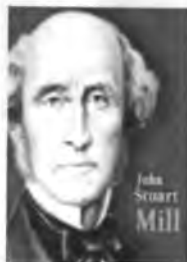
Афлотуннинг (мил. ав. 427–347 й.) — Давлат диалогда фуқароларнинг шахсий ва ижтимоий ҳаётини ажратишгина эмас, ижтимоий соҳани ҳозиргидек замонавий талкинда, киёсий фаоллик сифатида тушунилган. Бунда жамият ҳаётининг киёсий жиҳатлари, фуқаролик жамияти тизимининг умумий тавсифи сифатида намоён бўлади.

- Цицерон Унинг фикрича, давлатнинг вазифаси мулкни муҳофаза қилишдан иборат. Давлат айна шу мақсадда ташкил этилади. Цицерон фикрига кўра, уч бошқарув шакли (монархия, аристократия ва демократия) унсурларини ўз-ўзидан мужассамлаштирган аралаш давлат энг идеал давлатдир. Фақат шундай давлатда ҳар бир жамият аъзосининг манфаатларини қондириш ва у давлатни бошқаришда иштирок этиши таъминланади. «Давлатнинг мустахкамлиги ва фуқароларнинг ҳуқуқий тенглиги» бундай давлат тузумининг муҳим фазилати деб ҳисоблайди. Цицероннинг «Давлат ҳақида» ва «Қонунлар ҳақида» асарлари давлат ва ҳуқуқ муаммоларига бағишланган.

- Фуқаролик жамияти табиий ҳуқуқ ва эркинлик асосида мулкка эгаллик қилиши ҳақидаги ғояни **Жон Локк**, модернизация ва ўз-ўзини бошқаришни фуқаролик жамиятининг муҳим компонентлари сифатида **Адам Смит**, минимал давлат концепцияси, фуқаролик жамияти ва зарурий ёвузлик сифатидаги давлатнинг ўта чегараланган роли ҳақидаги

Томас Пейн, америкача демократия тахлили хоясини Алексис де Токвил, давлат ва фукаролик жамияти ўртасидаги муносабатларни белгилаб берган ва фукаролик жамияти мустақил бўлиши кераклигини таъкидалаган **Жон Стюарт Милл** каби олимларни кўрсатиш мумкин.

- **Николо Макнавелли (1469–1527)** бўлиб, у прагматик, тажрибавий ижтимоий фанга асос солди. Фукаролик жамияти Макнавелли учун *синфий, партиявий қарама-қарши кизиқишлар мажмуидир.* Унга *қўра фуқаролик* жамияти халқдан ахлоқий асосни — эзгулик ва фазилатни, ижтимоий кизиқишлар ва республика тузилмаси кизиқишлари олдида бурчни хис қилиш ва жасоратни талаб қилади.

- Файласуфлар фуқаролик жамияти концепциясини янада бойитди. Хусусан, —Сўз эркинлиги хақида **Джон Мильтон**, —Левиафан **Томас Гоббс**, —Давлат бошқаруви хақида икки трактат **Жон Локк**, —Қонулар руҳи хақида **Монтескье**, —Ижтимоий келишув хақида **Жан Жак Руссо**, —Илохий-сиёсий трактат **Бенедикт Спиноза**, —Фуқаролик жамияти тарихи хақида хатлар **Анри Фергюсон** кабилардир.

- Фуқаролик жамияти тушунчасининг либерал талкини, юқорида айтиб ўтганимиздек, **Томас Гоббс** ва **Жон Локк** даврида яратилган. «Фуқаролик жамияти» тушунчасини улар кишилик жамиятининг тарихий ривожланишини, инсоннинг табиий мавжудликдан маърифатли хаёт тарзига ўтишини акс эттириш учун илмий муомалага киритган.

- Фукаролик жамиятини таҳлил қилишга нисбатан бошқа бир ёндашувни Г.Гегель (1770-1831) таклиф қилади. У фукаролик жамиятига ўз кундалик эҳтиёжларини меҳнат ёрдамида қондирувчи индивидлар мажмуи деб қарайди. Унинг фикрига кўра, фукаролик жамиятининг негизини хусусий мулк ташкил этади.

- Давлат, оила, қабила, миллат, диний ва бошқа бирликлардан фарқланувчи «фукаролик жамияти» категорияси XVIII-XIX асрларда тадқиқот предметиға айланди. Г.Гегель ўзининг «Ҳуқуқ фалсафаси» асарида фукаролик жамияти тушунчасини атрофлича ўрганди ва унга шахсларнинг эҳтиёжи ва меҳнат тақсимооти тизими, адлия (ҳуқуқий муассасалар ва ҳуқуқий тартибот), ташқи тартиб (полиция ва корпорациялар) орқали алоқаси (муносабатларга қиришиши) сифатида таъриф берди

- **Фуқаролик** **жамиятини** **концептуал** **тушунишга** **Иммануил Кант (1724–1804)** **ҳаракат** **қилган.** **Кант** **фуқаролик** **жамиятини** **бутун** **инсоният** **уйи** **деб** **билган.** **Унинг** **фикрича,** **фуқаролик** **жамияти** **мавжуд** **қонунлар** **доирасида** **ҳеч** **ким** **томонидан** **чекланмайдиган** **интилиш,** **тамойилларининг** **эркилик** **билан** **уйғунлиги,** **бошқача** **айтганда,** **фуқароларга** **мос** **бўлган** **жамиятдир.**

- Юртимизда ижтимоий-фалсафий фикр, хусусан жадидлар кўёфасида, фуқаролик жамияти ғоялари маърифат қадриятининг шаклланишига қаратишган эди. **М.Бехбудий,** **А.Авлоний,** **А.Фитрат** ўз даврдан илгарилаб ўтиб, фуқаролик жамияти фақат мустақил мамлакат доирасида амалга ошиши, ҳақидаги ҳулосасини айтадилар. Бундан ташқари, улар, анъана ва урф-одатлар демократлашувга тўсиқ бўлмаслигини, аксинча, мавжуд анъаналар доирасида амалга оширилган модернизация, фуқаролик жамиятининг шаклланиши ва барқарор тараққиётининг муҳим омили эканлигини асослайди.

**Фуқаролик жамиятининг замонавий
концепцияларининг асосий ёндошувлари**

- **Формацион ёндошув**
Фуқаролик жамияти тушунчаси капиталистик тизимга боғланади ва кенг (яъни жамиятнинг шакли сифатида) ва тор (яъни иктисодий ва сиёсий муносабатлар ўратсидаги шаклланидиган муаян ижтимоий ташкилотлар мажмуаси сифатида) маъноларда тушунилади.

- **Цивилизацион ёндошув**
Фуқаролик жамиятини цивилизация тарраққиети контекстида кўриб чиқади. Унинг назарий асосларини О.Шпенглер, А.Тойнби ва П.Сорокин асарларида яратилган.

Уларга қараганда, фуқаролик жамияти бошқ ижтимоий шакллардан аввало юксак цивилизаци даражаси билан ажралиб туради. Унинг асоси меъзони сифатида эса инсоғн, унинг эркинлиги ривожланиш ва ижодийлик имкониятлари шунингдек бошқа инсонлар билан тинчлик тотувликда яшаш қобилиятлари тан олинади

- Мазкур коммуналар ўз-ўзини ташкиллашуви ўзига хос фукаролик жамияти типини билан қўллаб-қувватланган, бу ҳақда батафсил А. де Токвил ёзади. Демократик маданият бунда коммунал ўзароҳамкорлик ва шерикчилик кадриятларини, шунингдек христиан ахлоқи кадриятларининг юқори даражадаги амалиёти билан фарқланади.

- Модернизация ёидошуви Модернизация концепцияларида (А. Турен, Ю. Хабермас, Э. Гидденс, З. Бауман ва б.) фукаролик жамияти аъанавий жамият урнини эгаллаган ёки замонавий жамиятга хос бўлган белгиларни шакллантирадиган жамияти тушунилади.

Шундай қилиб, фуқаролик жамияти ғоясининг қайта жонланишида жамиятни давлатлаштиришга, жамият ҳаётида давлат роли ва таъсирининг фавқулодда ўсишига қарши ҳаракатчи кўриш мумкин. Ч.Тэйлор, Э.Арато, Р.Дворкин ва бошқа тадқиқотчилардан иборат бўлган ўзига хос норматив дискурс ҳам шаклланганлигини айтиш мумкин. Шунингдек, нодавлат соҳанинг ижтимоий-сўсий фаоллиги ва ўз ўзини ташкиллаштириш аҳамияти юзасидан, энг муҳим қуйидаги концепциялар ажратилди:

- либерал анжана концепцияси;
- американча коммуитаризм концепцияси;
- европача неоконсерватизм концепцияси;
- пост-марксистча концепция.

